

שירת יהודי-המזרח

מאת לב חקק

לב חקק, מחנך ומחנך במחלקה ל" לשונות ותרבויות, המזרח והיהודים באוניברסיטת קליפורניה, לוס אנג'לס, במקור בארץ. הדברים הם מובאים להלן הם הוצאה שנייה בקונגרס העולמי למדעי היהדות שנערך בירושלים לפני מספר שבועות.

צירתם השירית העברית של יוצאי-המזרח הלכה ונתרחבה, ככל שנפגש עם הלשון והשירה העברית בארץ היבשה עורשים עמוקים יותר. שירתם של רבים מהם ניכרת בנושאים ובצירי-לשון זה שאובים ממורשתם המסוימת. כיום יש בידניו שירה עברית של יהודי-המזרח, המבטרת בהישגים האסתטיים שלה, ויש טבוע עליה חותם של ייחוד לשוני חד-נושאי.

השתלבותם והשתוותם של יהודי-המזרח בארץ בתחום הסיפור (בורלא, שמן) קדמו להשתלבותם והשתוותם של שירה שענתה על טעמו של הדור. אמנם גם לפני העלייה הגדולה של שנות החמישים פורסמו יוצרים מבני עדות-המזרח שירה (טביב), אך רק לאחר עליית גדולות אלו ראינו השתתפות ניכרת של יהודי-המזרח בשירה. חקק ממשוררים אלה כתבו בארץ המוצא בשפות זרות (למשל, שלום כתב, אהרון זכאי ושלמה זמיר — בערבית, וזמן שכתבו גם בצרפתית ובאנגלית) ועם עלייתם לארץ עברו לכתוב בעברית, שפה שהקל מהם ידע במידה זו או אחרת בארץ-המוצא. לעתים היה המעבר משפת כתיבה אחת לאחרת מהיר. "אל חופ" של רעיון של אהרון זכאי נכתב פוסט-כבר ב-1957 (קריית-ספר), ו"הקול מבעד לענף" של שלמה זמיר שויכה את מחברו פוסט-שלוסקי, ראה אור ב-1966 (ספריית-עולים).

משוררים מיהודי-המזרח שנולדו בארץ, כטביב (לידה ראשון-לציון, 1910 — פ.ס. את שירו הראשונים ב"מסוף" של "דבר" ב-1938, פוסט-שירים ב"עלים" בעריכת שלונסקי סמוך למלחמת הש"ח, וכן בספרו "מסע לארץ הגדולה" בהוצאת אל"ף, 1968), לא עמדו, כמוכח, לפני בעיית שינוי שפת-הצורה, וכן אלה שעלו לארץ בגיל רך (הרצל ובלפור חקק הועלו לארץ בגיל שנתיים). מבין היוצרים, שעלו לארץ בגיל בו החיים בארץ המוצא השאירו מישקע עמוק בנפשם, יש כאלה הכותבים על חוויות מארץ-המוצא, ולא רק על חוויות מהארץ (כמו שלום כתב). יש יוצרים שעיקר גידולם היה בארץ, ולא נמצא בשירתם ביטוי לחוויות מארץ-המוצא. יש משוררים ממוצא מזרחי ילידי-הארץ שנתמך ביטוי מיוחד לריקעם העדתי בשירתם (טוביה סולמי, אהרון אלמוג). ידועים, כמוכח, משוררים יוצאי-אירופה, שנתמך ביטוי מיוחד ליהודי-המזרח בשירתם (שמעוני, אלתרמן, ישראל אפרת) וכנגד זה מצויים משוררים מקרב יהודי-המזרח — בין שהם ילידי-הארץ (שלומית כתב) ובין שאינם ילידי-הארץ (אהרון זכאי), ששירתם אינה נותנת שום ביטוי למזרח צאם.

כמו בביקורת, במחקר ובפרוזה, כך גם בשירה לא הגיעו יהודי-המזרח עדיין להשתלבות פרופורציונאלית הולמת מבחינה איכותית וכמותית. אך עלייתם של משוררים כאהרון אלמוג, שלמה זמיר, שלומית כתב, משה סרטל, שלמה אביה, גבריאלה אלישע, רוני סומק, ארו ביטון ואחרים, מעידה על שותפותם הפעילה של יהודי-המזרח בתחום השירה.

ביטוי אישי וקיבוץ

שירתם של יהודי-המזרח בארץ רובה אישית, אך יש שהיא לובשת גוון של ביטוי קיבוצי, הניזון מהשורשים המיני-חדים למוצאם של המשורר. היא כותבת במשקל חופשי. בחלק ניכר מקובצת שירתם של יהודי-המזרח נמצא תיאורים ישירים ובהירים, נוחים לקליטה ומובנים, לעתים כבלי זיקה "ביאוגראפית" או היסטורית — ועם זאת זוהי שירה פשוטה,

הנעדרת עיצוב מורכב וחדיפעמיות לשון
 בית והוויתורית. אך יש גם משוררים מ'
 יהודי המזרח ששירתם בעלת חותם של
 חדיפעמיות לשונית והוויתורית מורכבת,
 ובה התבניות השייטות, הסיטואציה, ה'
 רעיונות, הניפים, הסיפור — מפוררים,
 ומבחינות אלו הם עונים על טעמו של
 הקורא, המבקש להשתתף בבניית הלכיר'
 הנפש, הסיטואציות והאידיאות, מיפרטים
 מפוררים.

מבין המשוררים הבולטים בהישגיהם
 אפשר להזכיר את אהרון אלמוג, שלמה
 זמיר, שלומית כהן, משה סרטל, שלמה
 אבין, גבריאלה אלישע, ארו ביטון, רוני
 סומך, פרץ בנאי, ואחרים.

אהרון אלמוג (יליד תל-אביב, 1931)
 צמוצא תימני, משתתף במוספיי הספרות
 מ-1951 ואף זכה בפרס הציירה מטעם
 ראשי-הממשלה ב-1970. השיגרתו מקבל
 הארת מיוחדת בשיריו בגלל ההתבוננות
 הנוכח והפרספקטיבית. שירי אלמוג נז'
 טים לפתח גרעין סיפורי, הם גזורים
 עינים וזכרילשון ממקורות יהודיים קדו'
 מים (כמו בשיר "בוו" — "על שלושת
 דברים העולם עומד") ומתספרות העברית
 החדשה ("מזמר היה אורח חייך" — רמז

הסתכלות יוצרת אישית, ותפיסת המתואר
 כרגע, בתנוחה ובנסיבות הוורקות עליו
 אור חדש. כך נמצא בשיריו "קוצות שהר'
 רות כשירי העצב", "אצבעות ארוכות
 כימי יוני", "שורת שיטים השחה כריסי'
 עפעף מנומנם", ערפל העובר חרש ו'
 הורס בפטישו את מחצית בתי הרחוב;
 יונים שמרפפות על שדי נערה בת-שבן
 אהים לתפוחי אסטרסון; מאמינות העומ'
 דות על הארובות ותוקעות לעננים בשר'
 פרים; גל רפאים סגול, הנאחו בצפורני
 יד אחת ונוגס אגס בהדר רם מן היד
 השנייה.

שירי ארו ביטון מביאים לקורא העברי
 עולם שירי חדש בציוויו, בנופוין, באר'
 רעיים ובדרכיות שבו. ולעתים מובאת שפת
 בני עדתו של ביטון — שהוא בן-הלורים
 ילידי מארזון שעלה לארץ מאלג'יר —
 כלשונו, ולעתים בתרגום. השיכבה היי'
 לנטיבית בשירתו יוצרת סגנון מיוחד
 במיקצבו, בהחביר שלו, בצירופי-הלשון
 שלו, וזאת בנוסף לתוכן, שיש בו הקסם
 של שילוב ההווה הישראלית עם הרקע
 העדתי המסוים. מה שנודש בעקב מופיע

אהרון אלמוג

"אבני" לביאליק בשיר "כל הכבוד לז'
 יות"; "היין הך, נתן זך" — רמז ל'
 "בעולם" לזך בשיר "עם נתן זך").
 ולעתים נשלב אלמוג רמזיה אל המקודש
 ואל לשון העגה באותו הקשר, כמו:
 "עוג צעיר הולכים תבוק. / של נעליך
 מעל רגליך. ילען אבו אבוק" ("אין קול'
 ננע שדרות"). ראוי להדגיש תופעה זו
 בשירת אלמוג בדיון בשירת יהודי-המז'
 רה, משום שהמבוגרים שביניהם רכשו את
 עיקר השכלתם בארץ-המוצא ומיפגשם עם
 הספרות העברית אינו שיטתי, גם אין בו
 הרעננות הראשונית של פגישה עם מקר'
 היות אלה מן הילדות, ולפיכך רק בקבצים
 מוצגים משלהם נמצא שימוש מתוחכם
 ומזיכב ברמזיה.

שלמה זמיר (יליד עיראק, עלה לארץ
 ב-1950, בהיותו בן עשרים ואחת) פילסם
 את המובין "הקול מבעד לענף" (ספרית
 פועלים, 1960). ייחודו של הקובץ אינו
 בגוף ציוריו, אלא בהדפעימותם של ה'
 ציורים שבו, חדיפעמיות שיסודה הוא

"כשימלאו הימים בלי מקום / מגי תלך
לה בעל / כלי שעות גנובות. / בנקיון
הדעת תלך לה בעל / עם טל באצבעות
ברק בעיניים. / שותק לשבע באור סגל
/ של נר שעות קלוע."

על ספרה "בשפתים נשפתי תושך לי-
גוף" זכתה גבריאלה אלישע בפרס מתי
כץ, ועל ספרת "ליל תומרתי" — בפרס
אק"ס. המציאות וההויית-הללמי מעי-

רבים בספרה השני, ובו מתודע הקורא
אל בית אשר "התפור בימי סגריר /
ועיני הצפורים שואלות מנחה", אל "מגור-
חה לבנה של רוח הורה בתוך האבנים",
אל "הארצות הגדולות האלה של נפש
הנוסעים", אל האשה הבוכה "ודמעויה
תמימות ממים שלמים", ואל נפשה של
הדוברת השירית שמיגדישה כך: "הייתי
/ יפן / ב"איש קטן" שהרי "נפש יכולה
להיות / מעצמה גדולה".

אכזבה ומירות

שנות החמישים והשישים בשירתנו
מסמנות בדרך-כלל, העדפה של חוויות
היחיד על חוויות "אנחנו". אך דווקא
באותן שנים מתחילים משוררים מיהודי-
המזרח לתת מבט יטרי לחוויותיהם —
והם נותנים ביטוי לחוויות לאומית-קיבוי
צוות, שיסודן אהבת הארץ, הכיסופים
אליה והתמסדותם, הנכונות לתת עבורה.
על רקע שירי הדבקות בארץ, מקבלים
חשיבות מסרית מיוחדת שירי האכזבה
מן המציאות החברתית בה. הטון בשירים
אלה הוא של הטחה, תדהמה, תסכול
והתחטאות כראבה.

כך, למשל, בשיריהם של כמה משורי-
רים ממוצא תימני, נמצא ביטויים למרי-
דות חברתית. רצון הלוי כותב על המי-
זכרות אחיו לבני עדתו, ועל תחושה של
זרות בביתו ("המי יונת הלב", 6). טוביה
סולמי כותב על אטמונת כלפי בני עדתו
("תפלה לגולים בעולמם", 52). שהביאה
לתחושה שהם גולים בארצם (שם, 59).
ושהם חיים בחוסר תקווה (שם, 60).
הקייטוב החברתי החל עם העלייה, כאשר
התייחסו לבני-עדתו כאל באים מיצר
ולקחום "למכלאות" (שם, 65 — 67).
סימני המוצא לא ניטשו גם בשירי
אהרון אלמוג: "ביאליק לא היה תימני. /
אם אינכם מאמינים, שאלו אותו / קראו
בשיריו / הסתכלו במקלו בשעונו בביתו
בערדליו" ("הצדעה לישראל", 12). אין
הוא שווה-נפש בפני המציאות החברתית:
"אני קורא עתון שומע רמוזים /... יתושע
פרץ הארץ ארבעים ארגונים / פוזגדנת
וישראל 90 אלף ילדים רוים / פרס ברנר
לסזפים אשכנזים" (שם, 16). על "פנתרים
שחורים" כותב שלמה אביו בספרו
"במראות הצובאות" (23—24), ומתאר את
הפער בין קשיחותו האלימה של הפנתר
כלפי חוץ לרכותו הנבוכה בפנים: "אמא
אני עושה להם פנים / של אריות רעים

ארז ביטון

כאן בתואר היפה והמעודן שבו, דווקא
בדרך הפיזוט של הוויה חושנית שהחיים
בה נוקפים בשמות, אובייקטים, דרכי-
מהשבה וגישת חיים סגנוניים ועשירי
מסורת.

שלמה אביו, שמוצאו מתורכיה, תחילת
שירתו סומנה שירים "קשים", שלעתים
אין המאפיין האינטקטואלי של קוראם
מבטיח את הבנתם, אך המשך דרכו בשירי-
רים בהירים יותר. כוחו של אביו הוא
בצמצום רב, בחיסכון לשוני, בהלחקה
רגישה של צירופים נדושים ובבחירת
טבע איש, מעטטין בסגנון מאופק, הן
מעצים את האפקטים של הרגשות המוב-
צעת או הסמויה.

גם מוצאו של משה סרטל הוא מתורכיה.
מבני היסוד בשירתו — הזמן, המקום —
הרוחיים הכופות מישראל של היום. שירי
סרטל נוטים אל האפי. טוריו ארוכים,
משפטי ארוכים ומורכבים במיניהם, ו-
השירים נוטים לפתח גרעין סיפורי-הגותי.
סגנונו על-יתקני, ובו דרכי משא-ומתן ו-
צירופי-לשון עתיקים. עם זאת, התכנים
הבשתיחות מיושמים לתקופתנו.

שלימית כהן, לידת הארץ ממוצא עי-
ראלי, זכתה בפרס מתי כץ עבור ספרה
"שש יבד שמאל". עולמה השירי הוא
אישיוני, בלי שום גוון עדתי מבחינת
צירוי הלשון והנושאים. נמצא אצלה ציר-
רופים וטורים דוגמת "חדר סרוג", "תלי-
תלי הקיר", ו"בתדר גרים זכרונות בצפיי-
פות איומה", מגי, הנערה עליה שרה
שלומית כהן בכמה שירים, "פעם רצתה
ים באצבע החדר", אך משראתה שנה
בלתי אפשרי, היא רקמה תוכנית אחרת:

וגמרים / ואחר-כך כשאני לעצמי אמא /
אף בצפוני איני מסכיל / לכלא תולעים
המות של בכי", ובספרו "עשב על הסף"
מדבר אביו על התבדלים שבין "בני ה'
גבירה" ל"בני האמה".

נענע, קמון ועראק

כמה משוררים מקרב יוצאי-המזרח מבי'
אים לשירתנו נושאים הצומחים מן הרקע
ההווי המיוחדים לעדותיהם. הם ממגים
בשירתם הווי מזרחי ומודרניזם ישראלי,
פרובלימטיקה עדתית וליריקה. בריעה זו
הדבר אך יודגם.

בספרו "מנחה מרוקאית" מתאר ארן
ביטון "שמחה במלח", באמצעות מנוולוג
שירי של מארח נדיב במארוקו, שמעודד
את אורחיו להינות ולהשתתף בשמחתו.
ביטון מביא את דבריו כלשונם בצד תר-
גום ופזושי מאוד לעברית, המבטב סבוג
ריים כחלק מן השיר: "אמימון אמסעד
דבון קמג'יה בלעד / אתה מימון ואתה
מסעד הלא אין כמתכס ברקוד) / אזיאו
אזיאו אלהואן / (ביאו כואו האחים) /
אנלעבו פה אדיאוואן / (נשחק קצת
בשורה) / קבל מנפוטו מנהד אדינה /
לפני שנטוש את הוירה)". לכבוד בן
ששון, דמות מרכזית בפולקלור של יהודי
אלג'יריה, כתב ביטון שתי אלגוריות
מקוננו בן-ששון בכלאו, לאחר שגזע את
אהובתו שנטשה אותו: "אימה לעויות
דיאלי / (בערבית מרוקאית: אמא ירקה
שלי) / תראי / איך גם השמש מרזיקה
שלא לגעת בי / איך הצפרים מראשי
העצים מקורות מקור גנדי, / איך הילדים
מידים מבט של פחד / על-אף הסורגים"
(אלג'יות בן-ששון א"), ב"חנתון מרוי
קאית" נתנים האורחים מסלט פלפל רווי
תבלינים, ביצה מרודדת בלבור וקמון, תח

ועראק, והם מבטאים את שימתחם כך:
"איזו ראינו / את חבינות העראק, את
שרשראות היונים הצלויות / את מרבצי
התמרים בשבעה מינים / בפתח הבית /
את כדי הזיתים הגאים, / ברוכות קמורות
ידיד בתופי התמחם / שרה בת דודו..."
ואילו החתן אומר בשירו של ביטון:
"אימה / עשר צפרים. רוצות להנתק
מקברת חזקי, / ...שפתותיך שני תמרים /
מסוג סוקריי שהוא הסוג המתוק ביותר".
ובשיר הסיום של מחרות זו שעניינה
החגיגה מתערב הדובר השירי במלים אלו:
"...מי שלא שמוע את סבתא פריחה /
מסלמילת את מקמת הרגון באזני הכלה
והחתן, / מי שלא ישב על הארץ על
כסותת פוך וכרי אטלס, / ...מי שלא

חפן בידי סלט גוול וקנה ושטף את פיו
ביין ממרקש / מי שלא גשם את המית
הנעורים של נערותינו / ...הנה לך כר-
טיס / בא כנס / אל מהימת החוה / שלא
המית אף פעם".

ב"ספר הנענע" של ביטון מתוודע הקורא
לזכרונות מכפר לחמדן שבין מרקש
לדרע, לחיפוף תופי התמחם, ליטעם
עראק וריחות ועפרון צורב, לאדון מס'
עוד המקהיל אנשים ומגנן בעוד לשמחם,
לעשה בנת מסעודה ש"כל חייה בתב"
לינים, בפלפל ובקמון ובקרוויאה ובלב'
זאר", ל"מעקודה בצלחת ופלפל. מבושל
בצלחת / ויין קולומבר בכוסות". הדובר
השירי מתאר עצמו כ"רבאבא צרודה בחיק
שחור" (רבאבא - כלי-מיתר בשימוש
ההודאים בדר"כ מסביב למזורה בערב).

נמצא כאן זכרונות מכפר ההולדת במא-
רוקו, על "אידי הועתר" והפול לחם
מתון של טיין, שם "נשים יהודיות מקי-
שות, / מגישות אוכל בהרס / על כסותת,
אנשים יהודים ממשלים משלים" (אהבת
ילדים בורביות לבנות). בשיר "תקציר
שיחה" מודגמים מעשים אוהיטיים בהכ'
רזה פומבית של מישוה ששמו זייש ולא
זוהר, שהוא מהירי-האטיס, ולובש עגאל'
וורביה. לאם, שאין דורש לכלי הבישול
מנצרים שעשהו, ושהתנור שעשהו מיין
אינו משרת בישראל את צרכיה, מזכיר
הדובר השירי שלא הביאה על גבה ליש'
ראל את כפר הולדתה המרוקאי ("אלקסקס
אולפראן"). ואילו האב, שהעדיף את דלות
הארץ על הבתים היפים "בחוסה הארס",
חש זרות לארץ כאשר נשלח "לגקות מח"
ראות בבית נבאלה". וכך קרה בכפר'
הילדות ("שיר עונת מבשל הלפת"): "
כשמימה יסתר היתה נזכרת בבתה המהה
קמרה / היתה ימה מחה נזכרת בבנה
המת הרון / וכל השכנות היו נזכרות
בצרת יומן / עזובות את מעשה הלחם
בפראן / את מבשל הלפת המתוק את
טויה הכסה בכשור / ימה זוהר, ימה
סעה, יכה הנינה, / אז כמו בפקודה של
חג היתה עולה צהלה גדולה של בכי".

הוא שאמרנו בפתח דברינו: כיום יש
ביטון שירה עברית של יהודי-המזרח,
הניכרת בהישגים האסתטיים שלה, וסברו
עליה חוהם של יחידת לשוני ונושאי.